

פרק שמיני

מזוזה כמין נגר

מן הפתח, הדלת והמנעול, עוברים אנו למזוזה, ואגב נלמד גם על דרכי סגירה נוספות, באמצעות נגר או בריח.

במהרי"ל, הלכות מזוזה, מפי מהר"י סג"ל חוזה (עמ' עג), איתא:

נוהגים להניח המזוזה באלכסון משום דרש"י ז"ל סביר שתהיה עומדת בוקיפה, ור"ת סביר שתהא שוכבת, ועדיין חציה עומדת וחציה שוכבת¹ לצאת ידי שניהם.²

וכן הוא (בלשון השאלה ש) בתרומת הרשן סי' נב: המזוזות נוהגים להניח במזוזות הפתח באלכסון כדי לקיים פי' רש"י ופי' ר' תם. וכן פסק הרמ"א בש"ע יו"ד סי' רפט סעיף ו, והב"ח והפרישה (טור שם) וכו'.

והנה, המחלוקת בין רש"י ורבנו תם תלויה בעיקר בפירושה של סוגיית הגמרא במנחות לג ע"א. שם אנו קוראים:

אמר רב יהודה אמר רב: עשאה (למזוזה) כמין נגר,³ פסולה. איני? והא כי אתא רב יצחק בר יוסף, אמר: כולה מזוזתא דבי רבי⁴ כמין נגר הוי עבידן... לא קשיא, הא דעבידא כסיכתא, הא דעבידא כאיסתוריא... וגו'.

רש"י, ד"ה עשאה כמין נגר, פירש: שקבעה ותחבה בסף, כנגר שתוחבים הנגרים בכותל כזה (תמונה 1) פסולה, דמצוותה לתת באורך בסף כזה (תמונה 2). ואילו התוספות, ד"ה הא דעבידא כסיכתא... וכו', כתבו: וקשיא לר' תם, דמעומד לא דרך כבוד הוא, וקבורת

1 כפיסקא אחרונה זו נדון להלן.

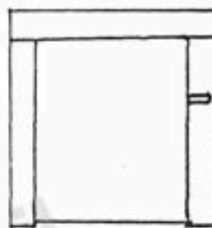
2 דרך הפשרה בעיצובם של מנהגים ונסיון לצאת ידי שתי דעות שונות הוא עניין נכבד וראוי לדיון מורחב ומעמיק; ראה לפי שעה בספרי, מנהגי ישראל², ירושלים תש"ן, עמ' לט-מה, ושם, ח"ב, ירושלים תשנ"א, עמ' כג-עה.

3 על הנגר בכלל ראה ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א/ב, עמ' 363-364 (ויש שם הרבה הטען תיקון).

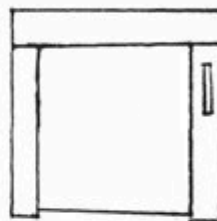
4 על רבי והמזוזה ראה י' דינרי, 'רבי שלח מזוזה לארטבן...', בספר מכתם לדוד: ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל, רמת-גן תשל"ח, עמ' 86-105.

מזווה כמין נגר

חמורים קרי ליה בהמוכר פירות (בבא בתרא קא ע"א) ... ולפי ר' תם דמפרש כמין נגר פסולה מעומד, אבל מיושב כשרה ... וכו'.⁵ ואכן, כדברי רבנו תם משתמע מן הסוגיה בבבא בתרא קא ע"א-ע"ב: תנן: חצר הקבר, העומד בתוכו טהור. אמר ר' יוסי ב"ר חנינא: דעביד ליה כמין נגר. והא אמר ר' יוחנן: קבורת חמורים היא זו? לר' יוחנן דעביד ליה בקרן זוית ... וגו'. ופירש הרשב"ם שם, ד"ה דעביד ליה כמין נגר: מנעול של פתח זקוף שיוורד מלמעלה למטה ...⁶ ועוד קשה היה לרבנו תם (תוס' מנחות שם) כי 'ספר תורה ולוחות שבארון מושכב ולא מעומד ...', עובדה המחזקת את טענתו כי המזווה צריכה להיות מונחת בשכיבה ולא בזקיפה, ועל כן התנוחה הפסולה של 'כמין נגר' היא זו שבזקיפה. אכן, גם לדעת רש"י וגם לדעת רבנו תם, המונח 'כמין נגר' יכול להתפרש בשתי המשמעויות גם יחד: כמין נגר מושכב או כמין נגר זקוף. וכן הביאו התוספות שם: פ"י הקונטרס דסיכתא פסולה, שתחבוס בסף כנגר שתוחכים בכותל ... והשתא בין מעומד בין מיושב תרווייהו מקריי' כמין נגר. וכן יוצא גם מדברי רש"י לבבא מציעא קא ע"ב, על הא דתנא 'המשכיר בית לחבירו

1

2

חייב בדלת ובמנעול ובנגר'; ושם פירש רש"י: נגר, היינו שתוחבין בחור שבאסקופה,⁷ וכן פירש רבנו תם בספר הישר, חלק החידושים, ס"י תקי שנגר כסיכתא היא 'זקופה ... ופסולה', וכאיסתוריא היא 'מיושב וכשירה'. ולא אלה בלבד פירשו מונח זה בשתי משמעויות שונות, אלא אף הערוך עשה כן. בערך 'נגר' (ערוך השלם, ה' עמ' 310-א-ב) כתב: בפ' הקומץ רבה בגמ' בפרשיות (מנחות לג ע"א) נגר שמשים אחר הדלת ברוחב (כשיטת ר' תם), ונקרא נגר לפי שהוא נגרר מקצה הדלת לקצה הדלת. ויש מפרשים: נגר היתד הנעוץ אחורי הדלת בנקב שבאסקופה (כשיטת רש"י) וגו'. ואילו באותו ערך כתב: בס"ג דפ' המוכר פירות לחברו (בבא בתרא קא ע"א) דעביד להו כמין נגר, פ"י כמין נגר הננעץ בארץ ועומד, והנקבר בהן אינו נראה שוכב אלא עומד ... וכו'.⁸

עדויות ארכיאולוגיות מארץ ישראל של תקופת המשנה והתלמוד מלמדות אותנו מעל לכל ספק שאכן היו שני סוגים של נגרים, נגר זקוף שנכנס למפתן הדלת ו'נגר' למעלה ולמטה, ונגר אופקי שנכנס למזוזה הדלת ו'נגר' מקצה הדלת לקצה הדלת (לדוגמה של נגר

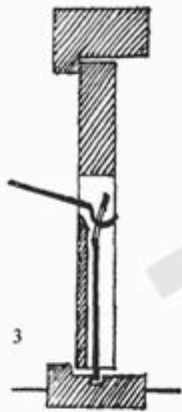
5 שיטת רבנו תם הובאה בספר הישר, חלק החידושים ס"י תקיג, מהד' שלזינגר, עמ' 300-302. ועיין עוד ראב"ה למנחות מהד' ד' דבליצקי, בני-ברק תשל"ו, עמ' רכת. וראה עוד מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, מאת י"ז כהנא, ב, ירושלים תש"כ, עמ' קנ, ס"י קנז.

6 עיין תוספות שם. והשווה לשון הירושלמי שם (ו ד): ר' חייב בר יוסף אמר: עושה אותן כמין נגרין. א"ל ר' יוחנן: והלא כלבים אינן נקברין כך!

7 בגירסת הדפוסים שלנו: בקורת האסקופה.

8 ראה הגהות מיימוניות, לרמב"ם הלכות מזווה פ"ה, אות ו, שתמה על כך.

פרק שמיני

מאונך, ראה תמונה 3);⁹ עדויות אלו מחזקות את שיטת רש"י. פירושו השונים של רש"י למונח 'כמין נגר' תואמים גם את ההקשרים השונים בסוגיות. אכן, הסוגיה במסכת מנחות דנה בהלכות מזוזה, ומכיוון שהיא עוסקת בעשיית מזוזה 'כמין נגר', מסתבר כי הכוונה היא לחור האופקי במזוזה, שלתוכו נכנס להכריח, שהרי כלל לא ייתכן נגר מאונך במזוזה הפתח. ואילו בסוגיית בבא בתרא, העוסקת בהלכות קבורה, קבר העשוי 'כמין נגר' הוא בוודאי זה העשוי כחור (או 'בור', בלשונו של הרשב"ם שם) מאונך, שבתוכו מעמידים את המת; ואין זה דרך כבוד למת, אלא כקבורת חמורים (או כלבים). אכן, כאמור לעיל, אין כל צורך לפרש 'כמין נגר' במנחות כפי שמפרשים אותו בסוגיית בבא בתרא.

נראה אם כן שהצדק עם רש"י בפירושו במנחות, שמוזוזה העשויה כמין נגר, שהיא פסולה, היא זו המונחת בשקע אופקי. ודומה כי

הדברים מתבהרים ומתאששים על פי הממצאים מבית שערים, מקום קבורתם של חכמים מתקופת התנאים והאמוראים. בחפירות שם נתגלו כתשעה פתחים,¹⁰ על דלתותיהם, מזוזותיהם ומשקופיהם, העשויים כולם לפי דגם אחד. כאשר עומדים מול הפתח,¹¹ המזוזה השמאלית (בעיני המסתכל) עשויה אבן זקופה אחת, ואילו המזוזה הימנית עשויה שתי אבנים, העומדות אחת על גבי חברתה. במקום החיבור ביניהם, דהיינו בסדק המצוי בדרך כלל במחצית¹² הגובה (או בשליש העליון של הפתח), יש גם חור (ראה תמונה 4).¹³ חור זה שימש כחור המפתח. הכריח היה אחוז במנעול שהיה מורכב לרוב בשקע בסדק שבין אבני המזוזה.¹⁴ המפתח הוכנס כחור ובאמצעותו אפשר היה להזיז את הכריח לתוך גומה אופקית בדף הדלת¹⁵ (ראה תמונה 5).¹⁶ נראה כי זו דוגמה ל'מין נגר' אופקי, הפוסל במזוזה. ושמה

9 ראה, למשל, נ' אביגד, בית שערים, ג, ירושלים תשל"ג [להלן: בית שערים], עמ' 70 (נגר מאונך), עמ' 86 (נגר מאונך). ועיין עוד פירוש רגמ"ה שהובא שם, הערה 5. אגב, דבריו של בעל השאלות אינם ברורים כל צורךם, מאחר שהגירסה אינה בטוחה. ראה מהדורת ש"ק מירסקי, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' טו, ובהערות המהדיר שם ד"ה כזע (שאלתא קסג).

10 ראה בית שערים, ציור 39: שחזור מנגנון הכריח האנכי (חתך ברוחב הדלת).

11 ראה בית שערים, לוחות VIII, IX, XII, XIV, XVII, XXIV, XXV, XXVII וכו'.

12 ראה מסכת מזוזה ב ח: המזוזה ניתנת מן החצי ולמעלה, דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר: מטפח ולמטה ומטפח ולמעלה. וראה במהדורת הר"י קניבסקי, שבמסורת הש"ס שלו (בעמ' פד) כתב על 'מן החצי ולמעלה': השליש ולמעלה כצ"ל, ובגמ' (מנחות ל"ג ע"ב) איתא זה בשם ר' יוסי, עכ"ל. ועיין עוד בביאורו שם, נסיון לפרש את דברי מסכת מזוזה ללא כל הגהה, והדברים דחוקים. יותר נראה לי שכאן נשתמרה שיטה נוספת (על אלה שבבבלי מנחות שם ובירושלמי סוף מגילה), הקובעת (כפשוטה) כי את המזוזה אפשר להניח מן החצי ולמעלה. וזה מקום ה'סדק' במזוזות בית שערים (וראה להלן, הערות 17, 30).

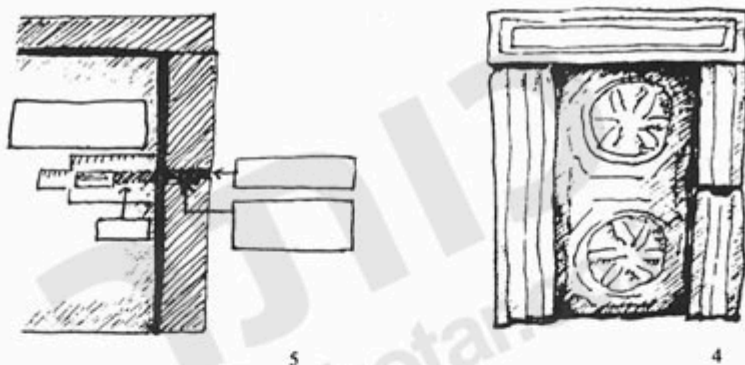
13 שער טיפוסי מבית שערים, השווה בית שערים, לוח XXIII תמונה 1.

14 בלשונו של אביגד, שם, עמ' 37: חור המפתח נמצא כרגיל בין שני חלקי המזוזה הימנית.

15 יוצאים מן הכלל בעמ' 14-16, 84-86, שם נמצא חור המפתח בדף הרלת ולא במזוזה.

16 השווה בית שערים, עמ' 86 ציור 53. והשווה יהודה שומרון וגולן — סקר ארכיאולוגי לשנת תשכ"ח,

מוזוה כמין נגר

יש לומר כי הטעם לפסול זה הוא בכך שמוזוה כעין זו לא תיראה כמוזוה אלא כמנעול רגיל, ולא ניכר כלל המצוה שאין אדם מבחין בזה.¹⁷ ועתה נחזור לראשית דברינו. כבר ראינו לעיל כי יש מן הראשונים שהסבירו את מנהג הנחת המוזוה באלכסון כפשרה בין שיטת רש"י לשיטת רבנו תם. אולם נראה כי אין זו הסיבה היחידה, ואולי אף לא העיקרית והמקורית, שהרי גם בדבריו של מהר"י סג"ל שהובאו לעיל יש בעצם שני נהגים: (א) 'נוהגים להניח המוזוה באלכסון...'; (ב) 'ועבדין חציה עומדת וחציה שוכבת'. כרעה שנייה זו נמצא בטור יו"ד סי' רפט: והמדקדקים יוצאים

בעריכת מ' כוכבי, ירושלים תשל"ב, תמונת פתח המוזוליאום קצר בנת אל-שיח', שהוא אולי מאוחר יותר, אבל בנוי לפי דגם זה (ראה המוזוה השמאלית והחורים שבה, ושמא אינה במקומה המקורי). לשונו של קניבסקי, מסכת מוזוה, עמ' פג ('פרשה סדורה' סי' נג), בכואו להסביר את דעת רב הונא בכבלי (מנחות לג ע"א), שיש להגביה את המוזוה מן הקרקע טפח ולהרחיקה מן הקורה טפח (וכן דעתו של ר' יהודה במסכת מוזוה ב ח; ראה לעיל, הערה 12), דסמוך לכותל ולקרקע לא ניכר כלל... וכו'. המוזוה צריכה להיות לפנים, בחלל הפתח. הסדק אמנם נראה מן החוץ, אבל חור הבריח הוא בצד הפנימי של הפתח (ראה להלן, הערה 27). אם המוזוה מוכנסת בחור אופקי הרי שזה יראה ממש כחורו של הבריח (ראה תמונה 11).

פרופ' י' תא-שמע הפנה את תשומת לבו למאמרו המעניין של בן-ציון לוריא, 'לתולדות המוזוה', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 125-131. שם מביא המחבר קטע ממדרש חנוכה נוסח א (יעללינעק, בית המדרש, א, עמ' 113-136), שם איתא: תנו רבנן: בימי מלכות יון הרשעה גזרו על ישראל שכל מי שיש לו בריח בתוך ביתו יחקוק שאין לשונאי ישראל חלק ונחלה באלקי ישראל. מיד הלכו ישראל ועקרו לבוריחים שבבתיהם, עכ"ל. ובנוסח ב (שם, ו, עמ' 1-3) העניין מבואר יותר: ולמה כל כך? כדי שלא יהיה לישראל כבוד ולא רשות (צניעות?). שכל בית שאין לו דלת אין לו כבוד ולא צניעות, וכל הרוצה להכנס נכנס בין ביום ובין בלילה, וכו'. ההסבר לגזירה זו הניתן בנוסח ב הוא: בעוון המוזוה, ופירושו שלא קיימו מצווה זו כראוי. לוריא (שם, עמ' 129) מציע כי 'בריח בא במקום מוזוה... ויש להבין את הפסוק במדרש כך: כל מי שיש לו מוזוה בביתו (יעקור אותו)...'. לדעתו היתה המוזוה 'חקוקה באבן המשקוף או באחת מאבני המוזוה הימנית בכניסה (שם), כפי שנהג אצל השומרונים' (שם עמ' 130-131). כלום יש קשר כל-שהוא בין גזירה זו על ה'בריח' ואיסור עשיית מוזוה 'כמין נגר'?

פרק שמיני

ידי שניהם וקובעים חציה בזקיפה וחציה בשכיבה,¹⁸ כנר"ן כפופה כזה.¹⁹ והנה, בהלכות קטנות לרא"ש, הלכות מזווה, כתוב: כאסתורא, היינו באלכסון, לא זוקף ולא שוכב. אי נמי כמין נר"ן, מחצה זוקף ומחצה שוכב, והיינו כשוק המחובר לרגל... וכן היא מזוחת ר"מ מרוטנבור"ק כמין נר"ן כפופה²⁰ וגר'. (והשווה ר' ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כא, ז.) וכן פירש המרדכי, הלכות קטנות, סי' תתקסא (ח ע"ב): ובה"ג מפרש אסתורא, חציו זקוף וחציו שוכב²¹ (והעולם נהג כרש"י וכן עיקר). ובפירושו הגאונים לכלים יד ח (מהד' י"נ אפשטיין, עמ' 36): מפתח של ארכובה, פי' כדגרסינן ומזוחתא דבי רבי דבעינן כמין נגר, מפרשינן לא כנגר כמוטל לגמרי אלא כי אסתורא כי שקא וכרעא מאדם, דדמי לנר"ן כפופה, דמיניה כייף ומיניה זקיף.²² וכן מפתח שמתכפל בארכובה עם השוק, שמו מפתח של ארכובה, עכ"ל.²³ מאידך גיסא, היו מן הגאונים שפירשו כי אסתורא הוא דבר אלכסוני. כך מובא בספר האשכול, הלכות מזווה (מהד' אלבק, א, עמ' 195; מהד' אויערבך, ב, עמ' 75):

... הא דעבידא כאסתורא (מנחות שם), כדאמרינן לענין חליצה (יבמות קג ע"א), האי אסתורא עד ארעא נחית. ופירש מר רב האי ז"ל: אסתורא בלשוננו ידוע הוא, והוא עצם שמתוח ומוטה בין השוק ובין גב הרגל מלפנים, והוא תופס מאמצע השוק עד אצבעות הרגל ויורד מן השוק בשפוע, והיינו דאמרינן הא דעביד כאסתורא.²⁴ (וראה להלן בנספח לביאור העניין כולו.)

מכאן שרב האי גאון מפרש 'אסתורא' – יורד בשיפוע, דהיינו אלכסון. וכן מפורש בסמ"ק מצוריך סי' קנא [= קנד] (ח"ב, עמ' כב): ולצאת ידי שניהם טוב להניחה באסתורא, פי' באלכסון. הווי אומר: עיקר המחלוקת הוא, אם להניח את המזווה באלכסון או כנר"ן כפופה, ומחלוקת זו תלויה בפירושה של המלה 'אסתורא'.
ואמנם רש"י, במנחות שם, פירש: אסתורא, היינו מקום חיבור השוק והרגל, ומעומד

18 זו גם שיטת ספר יראים, ריט ע"ב: ולרבי היה ספק בידו דא"ל יניחה חציה מושכב וחציה מעומד.
19 בבית יוסף, טור יו"ד סי' רפט, כתב: כ"כ בסמ"ק, אולם בספר מצוות קטן, סי' קנג, איתא רק: ולצאת ידי שניהם טוב להניח באסתורא (כלומר: אלכסון); וראה להלן. ושם פירש הבי"י באסתורא (ונראה דצ"ל: כאסתורא): כנר"ן כפופה, ולא כפירוש הנוסף בסוגריים. ועיין ראו"ה למנחות, שם, נגר שיטה זו (השווה לעיל, הערה 5), וז"ל: ולי היה נראה דכשניהם (דהיינו, כשיטת רש"י ור"ת) כשר. אך אם חציה זקופה וחציה שוכבת פסולה.

20 ראה עוד מהר"ם מרוטנבורג, שם (לעיל, הערה 5), עמ' רסו, סי' רכב.
21 וליא בהלכות גדולות שלנו; עיין ספר הלכות גדולות, מהד' ע' הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 499, הערה 3.

22 וכן שיטת בעל הערוך, ערך 'אסתורא', ערוך השלם, א, עמ' 204ב: כעין השוק עד פיסת הרגל שחציו זקופה וחציו שוכב.

23 וכן הביאו הר"ש לכלים שם; ערוך השלם, א, עמ' 287-288, ערך 'ארכובה'; וכן הביא ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט, עמ' 68, סי' קלח. וראה לעיל פרק שביעי.

24 והרי לנו הוכחה נוספת – אם אכן יש בה צורך – שפירוש הגאונים לטהרות איננו לרב האי. ראה פירוש הגאונים לסדר טהרות, עם מבוא והערות, ערוך בירי ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב, תשמ"ב, עמ' לא ואילך (על פי י"נ אפשטיין).

מזווה כמין נגר

הוא כזה – כשירה. ובלישנא אחרינא הביא (שם): איסתוריא, כי היכי דמקום חיבור השוק והרגל הוי השוק זקוף מלמעלה והרגל שוכב כזה, כך הניחה למזווה – כשירה, הואיל וראשה אחד זקוף. פירוש הסוגיה לפי רש"י הוא, אם כן, שאם עשה את המזווה כמין נגר אופקי, היא פסולה. ואולם, מזווחא דבי רבי נעשו כמין נגר הדומה לאסתוריא (ולא כזה שדומה לסיכתא), ועל כן הן כשרות. ולפי שיטה זו, כמובן, מזווה אנכית תמיד כשרה, ומזווה העשויה כאסתוריא – רבותא קא משמעין לן. לעומתו פירש רבנו תם (תוספות שם): כאסתוריא הנתון בשוק לרוחבה, בלעז קביליא (ראה להלן, הערה 37), כשרה... וגר'. בסיכומם של דברים כותבים בעלי התוספות (שם): הילכך נראה בין לפי פ"י הקונטרס בין לפי פ"י ר' תם דכאסתוריא דכשרה היינו באלכסון, לא שוכב ולא זקוף, אי נמי כמין נגר, מחצה שוכב ומחצה זקוף, וכן פירש בקונטרס בלשון אחר (ראה לעיל). נמצאנו למדים כי שיטת האלכסון (או שיטת הנ"ן הכפופה) אינה אך ורק פרי פשרה בין שיטת רש"י לשיטת ר' תם, אלא כפירושה של המלה איסתוריא במסקנת הסוגיה.

אמנם, גם לפי פשוטה של הסוגיה, לא היתה הדרך הרגילה להניח את המזווה כמין נגר הדומה לאסתוריא, אלא שבבית רבי, משום מה, עשו כן; ובגמרא הסבירו שאף זה מותר. אולם הדרך המקובלת יותר היתה להניחה זקופה לפי רש"י, או שוכבת לפי רבנו תם, ושתי השיטות הן כמין נגר, שהוא כאסתוריא כשרה. לפיכך, מי שפירש איסתוריא כאלכסון (או כנו"ן כפופה) הציע לנקוט שיטה זו למעשה, משום שיש בה משום פשרה בין שיטות רש"י ור' תם, וכלשונו של הסמ"ק מצורף, שהבאנו לעיל: ולצאת ידי שניהם טוב להניחה באסתוריא (נראה דצ"ל: כאסתוריא), פ"י אלכסון.

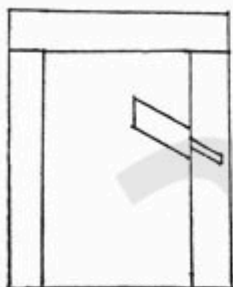
בשולחן ערוך (י"ד סי' רפט סעיף ו) נפסק כשיטת רש"י, ועל כן כתוב שם: צריכה להיות זקופה, ארכה לאורך מזווחת הפתח... וגר'; ואמנם, כך נוהגים בני עדות המזרח. ואילו הרמ"א בהגהתו שם כתב: וכן נהגו, אבל י"א שפסולה בזקופה אלא צריכה להיות שוכבה, ארכה לרוחב מזווחת הפתח, והמדקדקים יוצאים ידי שניהם ומניחים אותה בשיפוע ובאלכסון, וכן ראוי לנהוג, וכן נוהגים במדינות אלו... וגר'. ואכן כך נהגו בקהילות אשכנז.²⁵

כבר ראינו לעיל שנחלקו הגאונים והראשונים בפירושה של המלה 'איסתוריא', ועדיין העניין טעון בירור (ראה להלן בנספח). בוודאי הגיעו למסקנותיהם על פי הבחינה הלשונית (כרב האי לעיל) ועל פי פירוש הסוגיה בערכין יט ע"א וכו' (ראה בנספח). כאמור לעיל, אחת המסקנות היתה כי האיסתוריא היא כנו"ן כפופה. ואולם, קשה לתאר מנעול, או בית בריח, העשוי כנו"ן כפופה. אמנם יוכל המפתח להיות כפוף כארכובא (כפירוש הגאונים לכלים לעיל, וראה לעיל, פרק שביעי). אבל בית הבריח, והוא השקע שלתוכו נכנס הבריח המזווח מצד לצד על ידי גרירתו באמצעות המפתח, איננו יכול להיות אלא ישר. הוא יכול להיות זקוף, ואז הבריח יורד לתוכו, או שוכב, ואז נגור הבריח לתוכו מצד לצד. אולם, כאמור, קשה לתאר בית בריח עקום וכפוף; שהרי אז אי אפשר יהיה להזיז את הבריח בתוכו. לפיכך נראה לי כי חייבים אנו, בהתחשב במציאות המנעולים דאז, לפרש כאן (במנחות)

²⁵ וראה לאחרונה י"י בלויא, חובת הדר, ירושלים תשל"ו, פרק ט, הלכה ז, עמ' עב-עג, הערות כ, כא, כג.

פרק שמיני

'איסתוריא' כאלכסון. לפי זה יהיה בית הבריה, שהוא השקע שבמזוזת הדלת, אלכסוני, ואף המנעול שבדף הדלת יהיה קבוע בשיפוע מתאים כנגדו (תמונה 6). סידור זה בוודאי לא היה רגיל, ואף לא נוח ביותר, ועל כן מזוזה המסודרת כמין נגר אלכסוני, כפי שאמנם היה בבית רבי, אינה פסולה, שהרי אין היא כרוב המנעולים הרגילים.

6

כאמור לעיל, שיטת הנחת המזוזה באלכסון איננה אך ורק פרי פשרה בין שיטות שונות של הראשונים, אלא עולה היא במפורש מתוך פרשנות הסוגיה במנחות ומסקנותיה. והנה ד"ר דוד אדן-ביאוביץ הפנה את תשומת לבי למה שכתב יזהר הירשפלד במאמרו 'החפירות בבית-מגורים יהודי בחורבת סוסייה'²⁶. הבית, לפי דבריו של הירשפלד, נבנה כמאה השישית לסה"נ, והיה בשימוש עד שלהי המאה השמינית לסה"נ.²⁷ על הפתח הוא כותב כדלהלן:²⁸

פתח-הכניסה הראשי של הבית נמצא בקיר המערבי של חדר A (שהוא חדר המגורים הצפוני, ד"ש) והוא מרשים למדי. רוחבו 90 ס"מ. ממסגרתו המקורית שרדו באתרם הסף והמזוזות... המזוזה הימנית נשתמרה לכדי גובה של יותר מ-1.50 מ'... המגרעת העמוקה שבמסגרת הפתח נועדה לעצירת הדלת. שתי פותות הציר החצובות במזוזה השמאלית מעידות, כי הדלת נפתחה כלפי שמאל.

בפני המזוזה הימנית, בגובה של כמטר מעל לסף, חצוב חריץ אלכסוני²⁹ (הדגשה שלי, ד"ש). אורך החריץ 30 ס"מ ורוחבו כ-10 ס"מ. על סמך מיקומו,³⁰ ובעיקר על סמך מציאותו בבית מגורים ביישוב יהודי מובהק, אפשר לשער, שנועד לתושבת של מזוזה³¹ (ראה תמונה 7).³²

26 קדמוניות ט (62-63), תשמ"ד, עמ' 58-64.

27 שם, עמ' 58-59.

28 שם, עמ' 61.

29 יש להעיר כי בהלכה מובא (שו"ע י"ד סי' רפט סע"ו, ברמ"א): ויכוין שיהא ראש המזוזה, דהיינו שמע, לצד פנים, ושיטה אחרונה לצד חרץ. ואכן כך הוא בחרץ המזוזה שבחורבת סוסייה.

30 מכיוון שגובהה של המזוזה 1.50 מ' — אם כי לא ברור כמה מגובהה המקורי נשתמר — וגובה החריץ מתחיל מכמטר מעל הסף, נמצא החריץ (עכשיו) 'בתחילת השליש העליון' כדעתו של ר' זעירא בירושלמי, מגילה ד יא, עה ע"ג, ודעתו של ר' זירא (= ר' זעירא) אמר רב מתנא אמר שמואל בבבלי, מנחות לג ע"א. ראה דבריו של הירשפלד שם. אולם, אם היתה המזוזה במקורה גבוהה יותר, אולי היה החריץ למעלה ממחצית גובהה (השווה לעיל, הערה 12). המזוזה היא 'על ביאתך, על ימין בכניסה' (ספרי דברים לו, עמ' 67, ושם גירסאות: על ביאתך דרך ימין... של ימין, וכו'), ראה הירשפלד שם. אמנם אין החריץ 'בטפח הסמוך לחרץ' (ראה מנחות לג ע"א), אבל הרי הוא בתוך חללו של פתח, כדעתו של ר"י אמר שמואל (שם לב ע"ב). וראה עוד להלן, הערה 32.

31 כדברים הללו כתב הירשפלד בעבודת הגמר שלו למ"א, 'בית-המגורים הכפרי הקדום בתקופת המשנה והתלמוד', האוניברסיטה העברית תשמ"א, עמ' 85.

32 המעיין בתמונה 7 יראה כי החריץ נמצא בצד הפנימי בעובי המזוזה, מאחורי המגרעת שעליה נסגרת

מוזוה כמין נגר

7

רואים אנו, אפוא, כי השיטה האלכסונית נהגה בארץ ישראל בתקופה הביזאנטית והמוזוה האלכסונית שבחורבת סוסייה היא כמוזוהא דבי רבי שבסוגיית מנחות, כפי שפירשנוה לעיל. מאידך גיסא, לפי פירוש רש"י — וראינו לעיל סיבות טובות להעדיפו על פירוש רבנו

הדלת (ראה מה שהערנו לעיל בהערה 30). והנה במסכת מוזוה ב' י נשנה: נתנה בשופרת תלאה אחר הדלת אחר המוזוה, ר' מאיר מכשיר ור' יהודה פוסל (והשווה מנחות לב ע"ב). כמה פירושים ניתנו ל'אחר הדלת', כגון: 'אחורי הדלת חוץ למזוהת השער פסולה, דבעינן דרך ביאתו וליכא', ראה דברי קניבסקי (פרשה סדורה, עמ' פט) שתמה על כך, והציע פירוש משלו (עמ' צ שם): ואחר הדלת היינו כשהפתח רחבה כמה טפחים והדלת באמצע ונפתחת לצד פנים והוא הניחה ברוחב הפתח אחורי הדלת, נמצא כשפתח הדלת מסתיר המוזוה ואינה נראית כלל ולכך פסולה... אבל אם הניחה לפני הפתח שנראית כשנכנס כשרה, ואדרכא מצוה להניחה בטפח הסמוך לרה"ר וכו', (ועיין עוד שם דבריו בהרחבה). אף לפירוש זה תהיה המוזוה באשתמוע כשרה לכל הדעות (ואפילו לדעת ר' יהודה הפוסל), שהרי שם נמצא ציר הדלת במוזוה השמאלית, ופתיחת הדלת אינה מסתירה את המוזוה שממין אלא מגלה אותה. כל הנכנס לפתח, על ידי פתיחת הדלת בדרך ביאתו, תמיד יוכל לראות את המוזוה, ושמא קבעוה בפנים כדי שתשמר מידי שונאי ישראל. וראה עוד להלן, הערה 36.

בדרך כלל היתה הדלת נפתחת פנימה. וראה על הפתח והדלת ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א/ב, עמ' 344 ואילך. וראה מה שכתבתי במהדורתי של מסכת דרך ארץ זוטא², ירושלים תשמ"ב, עמ' פו-פו.

פרק שמיני

תם — מזווה אנכית לא זו בלבד שהיא כשירה, אלא שכפי הנראה היתה רגילה יותר מן המזווה האלכסונית. והנה הירשפלד כותב במקום אחר כדברים הללו:³³

בכפר הסמוך אשתמוע הנמנה אף הוא על יישובי 'הדרום' היהודיים, נתגלו לאחרונה דוגמאות אחדות של חריצים דומים לחריץ המזווה הנ"ל. לדבריו של שמריה גוטמן³⁴ שימשו החריצים 'לקביעת מזווה בפתח הבית', ומקומם 'מצד ימין ובחלקו העליון של הפתח'. ... אמנם חריצי המזווה מאונכים³⁵ (הדגשה שלי) ... וכו'.

33 שם (לעיל, הערה 31), עמ' 85 הערה 221 ולעיל פרק שישי.

34 הכוונה למאמרו של ש' גוטמן, 'אתרים היסטוריים בהר חברון', בתוך הר חברון — לקט מאמרים בעריכת ס' ריי צורן, תל-אביב תשל"ז, עמ' 234.

35 שוב חב אני תודה עמוקה לד"ר דוד אדן-ביאוביץ, שאיתר עבורי את דבריו של ש' גוטמן בסקר אתרים יהודיים מהר חברון 1969, דו"ח ראשון לסיכום עבודת השדה (פנימי), ירושלים 1970, עמ' 6, שם כתב: 'אחת ההבחנות לאיתור בנין יהודי (לאו דוקא בית-כנסת) הוא חריץ באחת ממזוות הפתח לשם קביעת מזווה. גילוי זה נותן קריטריון נוסף לארכיאולוגים לזיהוי יהודי בחורבות קדומות. תגלית זו עזרה לנו הרבה בסקר לאיתור מבנים שלמים כמבנים יהודיים בכפר אשתמוע וכן בחורבות שונות כמו: ח' אסטבול... ח' כרמל... ח' מעון... וח' זיף...'. וראה בתמונות שכסוף הספר (אצלנו תמונה 8). וראה: הר חברון — לקט מאמרים ומקורות, בעריכת ש' דר, תל-אביב תשל"ל 1970 (פנימי), עמ' יט, שם

8

מוזוה כמין נגר

הרי לנו עדויות מימי קדם³⁶ – באתרים שאינם מתוארים היטב – המאשרים את שיטת רש"י והפסיקה הספרדית, שעיקר נתינת המוזוה הוא בצורה אנכית, ואולי אף אלכסונית, אולם לא אופקית, ודלא כשיטת רבנו תם.

כותב גוטמן על מציאת חריץ זה שיהמריצה אותנו לתת את דעתנו לבתים נוספים... והנה לשמחתנו חזר הדבר ומצאנו עד 8 ויותר חריצים מסוג זה וכולם נמצאים בצד ימין ובחלקו העליון של הפתח. (בהמשך דבריו הוא מעיר על כי החריצים המאונכים תואמים את דברי ר"י קארו בשלחן ערוך וכו'). המעיין בתמונה 8 ימצא בה כמה פרטים מעניינים: (א) בניגוד למוזוה בתמונה 7, כאן החריץ הוא מחוץ למגרעת (דהיינו, מחוץ לדלת הסגורה), כפי שהיינו מצפים למצוא (השווה לעיל, הערה 32). (ב) אמנם יש בחריץ שיפוע קל (כלפי פנים), אולם נראה שכוונת החורת היתה לעשות חריץ אנכי. (ג) המוזוה נמצאת למעלה, סמוך לראש המוזוה, דהיינו, קרוב למשקוף (אין לדעת אם המשקוף שבתמונה הוא המקורי או שהונח שם מאוחר יותר, במקום המשקוף המקורי). והנה, גם זה על פי דעת רב הונא כמנחת לג ע"א, ודעת ר' יהודה במסכת מוזוה ב ח, שהמוזוה ניתנת מטפח ולמטה (דהיינו מתחת לטפח העליון של המוזוה) ומטפח ולמעלה (לשונה של מסכת מוזוה), או זמרחיק מן הקורה טפח' (לשון הבבלי). וזה דלא כר' זירא אמר רב מתנא אמר שמואל בבבלי שם, ודלא כר' מאיר במסכת מוזוה (עיין שם). והשווה לעיל, הערות 12, 17, 30. (ד) מתחת לחריץ המוזוה, ומבפנים למגרעת, רואים אנו את חורי הברזים (בתי בריח). ושם מוזוה עשויה כמוהם תהיה מוזוה ש'כמין נגר', שהיא פסולה. (ה) מתחת לחריץ המוזוה וסמוך לו רואים אנו מנורה חרותה (ראה גוטמן, שם, עמ' יט). סמל יהודי מובהק זה מתאים להיות בקרבת מקום למוזוה. על המנורה ככוח המגן ראה E.R. Goodenough, Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, ניו יורק 1954, עמ' 79; והשווה J. Trachtenberg, Jewish Magic and Superstition, ניו יורק 1939, עמ' 146-152, על כוח ההגנה שבמוזוה. ראה עוד בתמונה 9, גם שם החריץ הוא אנכי, כ"ס"מ (דהיינו קצת יותר מטפח) מתחת לקורה' (קצת מתחת לו ופנימה יותר נמצא חריץ נוסף, או חריצים נוספים). ואולם, לא ברור לי מה תפקידו, אם הוא קשור למנגנון הנעילה, או משהו אחר.

על שאלת התיארוך של אשתמוע והכפרים באזור הר חברון ראה את דבריו הבלתי ברורים של גוטמן בסקר הנ"ל, עמ' 6: 'לפי השרידים שנמצאו ברוב החורבות היה חלק מהכפרים מאוכלס עדיין בזמן הכיבוש הערבי, וייתכן שבחלקם הגדול היו מאוכלסים גם בתקופה הצלבנית, ובתקופה הממלוכית. לאחר תקופות אלו נראה שהכפרים נעזבו וברובם נשאר שוממים עד ימינו אלה...'. הרושם הכללי הוא כי השרידים שאנו דנים בהם הם מן התקופה הביזאנטית לכל המאוחר.

36 וראה עוד ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 106 (ועמ' 132 הערה 24): 'שקע מעין זה (שבאשתמוע) נמצא אף בגולן'. אבל לא ברור מדבריו איך מכון השקע.